

**UMWÄLZUNG DER DEUTSCHEN WIRTSCHAFT IM
19. JAHRHUNDERT.
JAHRBUCH FÜR WIRTSCHAFTSTGESCHICHTE.
SONDERBAND, 1989.**

SZERK.: RUDOLF BERTHOLD

(A német gazdaság átalakulása a 19. században)

Berlin, Akademie-Verlag, 1989. 217.

A német történetírásban, ideértve a volt NDK-ét is, igen régi hagyományai voltak és vannak a késői feudalizmus és korai kapitalizmus genezise vizsgálatának. A magyar olvasó számára közsímet, hogy ezen vállalkozások körébe tartozik a Karl Lärmer által szerkesztett háromkötetes Termelőerők című munka. Lényegében ennek megfelelően a tanulmánykötet szerzői sommásan összefoglalják nézeteiket a késői feudalizmusra és a korai kapitalizmusra vonatkozóan. Ezen munkálatok előtörténetét Helga Schultz és Hartmuth Harnisch idevágó könyvei képezik.

A tanulmánykötet egyik centrális problémája, hogy hol a helye a német korai kapitalizmusnak az egész Európát érintő iparosodás és az ipari civilizációk kialakulása, az ipari forradalmak szempontjából. A szerzők, amikor a korabeli német viszonyokat elemzik, akkor szem előtt tartják az angol vagy francia és amerikai fejlődést olyan nézőpontból, hogy ezen országok ipari forradalma miként vehető össze a korai német kapitalizmussal. A tanulmányok többsége arra utal, hogy az említett országokhoz viszonyítottan Németország e korban jobbra feudális jellegű, és az agrárelmaradottság jegyei jellemzik. A szerzők egyetértenek abban, hogy az az ipari forradalom, ami Angliában kialakult és a munkásosztálynak az a formája, amit Engels jellemzett kutatásaiban, Németországban nem figyelhető meg. E kérdés megítélésében igen fontos szerepet játszik a protoindusztrializáció értelmezésének kérdése. Rudolf Berthold tanulmányában az angliai viszonyokkal való összevetéskor azt látja, hogy ebben az időszakban a német gazdaság rurális. Abel érdemeire hivatkozva állítja, hogy Angliában e korszakban már kialakult gyáripari kapitalizmus a gyáripari munkássággal egyetemben, azonban Németországban az iparosítás ekkor csak a protoindusztrializáció formájában jelentkezett. Itt kívánjuk megemlíteni, hogy a protoindusztrializációnak volt egy megjelenési formája Angliában, Dél-Yorkshire-re hivatkozik tanulmányában Peter Kriedte.

A tanulmánykötet első és bevezető tanulmánya Rudolf Berthold tollából származik, aki az ipari forradalom németországi sajátosságait vizsgálja lokális keretekben 18. század 70-es és 80-as éveitől kezdve egészen a 19. és 20. század fordulójáig. A szerző általános fejlődési tendenciák menetében a mezőgazdasági kultúra fejlődésén túl először a protoindusztrializációból kiinduló, mezőgazdasági tevékenységgel együtt folytatott házi- és kézműipari termelés jelentőségét jelzi, amely végül is a manufakturális textilipar kialakulásához vezetett. Az általa elemezett korszakban három fejlődési fázist vél látni: 1: 1770/1800-tól 1848-ig, 2: 1850-től egészen 1873-ig, majd 3: 1873-tól a 19. és 20. század fordulójáig terjedő időszak. Az 1848-ig terjedő korszakban elsősorban a gazdaság agrártalapatának fejlődése, a mezőgazdaság modernizációja figyelhető meg. A háromnyomásos rendszer keretei között az ugarban takarmány- és olajosnövényeket, burgonyát és más kapáskultúrákat termeltek. Természetesen az 1848-as időre szűnnek meg egyes területeken, így pl. Poroszországban a feudális függési viszonyok. Ezen első korszakra vonatkozóan állapítja meg Berthold: amíg Angliában a gyáripari gyapot-termelés és textilipar a domináns, addig Németország területén még csak a protoindusztrializáció és a textilipari manufakturák kezdeti formái jelentkeznek. Egyes ágazatok szerepe, mint pl. a barnaszénbányászat növekszik, azonban ennek ellenére a falusi népesség használati

eszközeit vagy maga állítja elő, vagy pedig a céhes ipari termékeit vásárolja szükségleteit kielégítendő. Az 1850-től 1873-ig terjedő második korszakban a mezőgazdasági termelés további fejlődése figyelhető meg, a művelésben bevezetik a vetésforgót. Erre az időszakra az jellemző, hogy megjelennek a mezőgazdasági termékeket, nyersanyagokat feldolgozó iparágak. A nagybirtokokon a gőzmalomok és olajnyomók mellett jelentkeznek a cukorrépa-feldolgozó üzemek – ezek az agrárkapitalizmus kialakulásának jelei. Az ipar területén a barnaszénbányászat fejlődésén túl elsősorban a gépipari termelés indult be, és az iparfejlődés szempontjából nagyon fontos jelenség a vasúti közlekedési hálózat kialakulása. Az 1873-as évtől a századfordulóig tartó időszakban Németország agrár-ipari országból egyértelműen ipari állammá alakult át. A legfontosabb ipari ágazatok az elektronika és a kémiai ipar. A mezőgazdasági termelésben a vetésforgók általános elterjedése mellett megjelenik a műtrágya használata és mellékiparágként kialakul a burgonyából való szeszfőzés.

Bertholdot abból a szempontból érdekli az angliai ipari forradalom, hogy mely mozzanatai vethetők össze a német fejlődéssel, Hermann Lehmann viszont e két ország összehasonlíthatóságának problémáját elsősorban közgazdaságtani szempontból közelíti meg. E korszakra vonatkozóan mind az angol, mind pedig a német fejlődés esetében alkalmazható szerinte az értéktöbblet-elmélet. Amíg Anglia esetében a klasszikus értelemben vett Adam Smith-i és Ricardo-i ipari értéktöbblet-elmélet használható és alkalmazható a gazdasági viszonyok elemzésekor, addig Németország esetében a mezőgazdasági értéktöbblet közgazdaságtani elmélete a releváns. Németországra vonatkozóan egy olyan állapotot ír le a szerző, hogy a mezőgazdasági termeléssel együtt a kézműipari tevékenység a jellemző. Lehmann ezen a helyen utal arra: hogy a 13. századi városi fejlődést is egy korai kézműipari forradalom segítette elő. Fejtegetéseiben a szerző, elsősorban a német gazdaság rurális viszonyait szem előtt tartva, arra a megállapításra jut, hogy lényegében a korszak német közgazdaságtanában a gazdasági viszonyok elemzésekor egy fizikokrata szemléletmód látható a „vulgármarxizmus” jelentkezésének formájában.

Georg Moll tanulmányában elsősorban azt a kérdést vizsgálja, hogy Németország egyes vidékein hogyan számolják fel a feudális viszonyokat, hogyan törlik el a feudális pénzjáradékokat, az egyházi tizedet és a robotszolgáltatás kötelezettségét. A feudális intézmények felszámolásában jelentős szerepet játszott pl. Hessenben a napóleoni törvényhozás, Poroszországban a régi feudális jellegű „Meier”-i gazdaságokat az 1848-as forradalom hatásaként szüntették meg.

A következő két dolgozat azt mutatja be, hogy Németországban az egyes gazdasági és mezőgazdasági művelési ágakban miként zajlottak le az átalakulási és fejlődési folyamatok ebben a korszakban. Eckardt Schremmer a fejlődés alapvető tényezőjeként új technológiák alkalmazását tünteti fel, bemutatja, hogy a mezőgazdasági termelésben miként vezették be a modern technológiákat: hogyan hasznosították és alkalmazták a gőzgépeket és gőzenergiát. A mezőgazdaság alapvető strukturális átalakulási folyamatait között említi a szerző, hogy a volt háromnyomásos rendszer ugárán takarmánynövényeket, kapásnövényeket és burgonyát termesztettek. Faktoranalízise szempontjából alapvető tényezőként említi, hogy a mezőgazdasági üzemek üzemnagysága és optimális mértékének nagysága miként teszi lehetővé a mezőgazdasági termelés modernizációját. Fejlődési faktorként említi az agrár-felsőoktatás, a szövetkezetek és mezőgazdasági társulások szerepét. Hans-Heinrich Müller tanulmányában úgy fogalmaz, hogy nemcsak ipari, hanem a vizsgált korszakban mezőgazdasági forradalomról is beszélhetünk. Ennek alapvető feltételeként említi a vetésforgók és az ún. intenzív „Koppelwirtschaft” alkalmazását, majd ehhez a burgonya művelése járul és erre alapozottan a mezőgazdasági nyersanyag-feldolgozó iparágak és a burgonya-szeszfőzés. A burgonyából való szeszfőzés mellett a cukorrépa-feldolgozó ipar és a cukorgyártás kialakulása is egy fontos fejlődési mozzanat. Ezen időszakban alapvető fontosságú a textilipar fejlődése, mellyel összefüggésben a szász juhászat terjedése figyelhető meg. A tanulmánykötetben állandó jelleggel visszatérő kérdés az egyes német területek közötti különbségek jelzése. Hans-Heinrich Müller jelzi, hogy a faluközösségi haszonélvezetek szabályozása és ezzel együtt a szeparáció, az úri és paraszti földek elkülönítése e korszakban Szászországban megtörtént, míg a szeparáció kérdése Poroszországban még 1945-ben is aktuális és nyitott kérdés volt a falvakban.

A következő két tanulmány a továbbiakban a manapság közismert és divatos protoindusztrializáció kérdéseit analizálja. William Robert Lee ezt a kérdést úgy közelíti meg, hogy a falusi

népesség egyes kategóriái esetében a népességszaporulat és a demográfiai növekedés kérdései miként jelentkeznek. A napszámos vagy agrárproletár családokban a gyermekszám és a népességnövekedés kisebb, azonban azon zsellérek esetében, akik járulékosan házi- és kézműipari termeléssel foglalkoznak, vagyis akik körében megfigyelhető a protoindusztrializáció, a gyermekszületési arányszám magasabb. Lee mint regionális különbséget említi, hogy míg Westfáliában (a zselléreket kizárták a faluközösségi haszonélvezetek felosztásából, ezért körükben proletarizáció figyelhető meg) a születési arányszám csökken, addig Bajorországban a kisebb földbirtokú, de kézműves családok esetében a gyermekszületési arányszám magasabb. A következő, Peter Kriedte tollából származó tanulmány szintén a protoindusztrializáció jelenségeit analizálja, elsősorban abból a szempontból, hogy a kihelyezéssel megvalósító kereskedőtökének milyen a szerepe és súlya az ipari szerkezet szervezeti kialakításában, mely végül is a manufaktúrális ipar kifejlődéséhez vezet.

Az eddigiekben bemutatott tanulmányok a németországi iparfejlődést elsősorban az agrár-bázis szempontjából analizálják, Karl Lärmer, Gerhard Narweleit és Thomas Kuczynski viszont főleg a magasan fejlett kapitalista iparfejlődéshez vezető utat vizsgálják nemzetközi összehasonlításokat végezve, vagyis azt véve figyelembe, hogy e korszakban az iparfejlődés milyen szintet ért el az USA-ban, Angliában és Franciaországban. Gerhard Narweleit tanulmányában az ipar területiális koncentrációjának, vagyis az agglomeráció kialakulásának kérdéseit analizálja.

Különálló egységként zárja le a tanulmánykötetet Gunst Péter tanulmánya. Dolgozatában azt elemzi, hogy Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után az agrárkapitalizmus miként jelentkezett a nagybirtokok esetében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nagybirtokon alkalmazták legelőször a nagyobb tejhozamot biztosító tenyészmarhákat, elsőként tenyésztettek merinói juhokat és a mezőgazdasági gépek alkalmazásán túl használtak a mélyszántáshoz angol ekfejűket.

A tanulmánykötet tanulságai az alábbiakban sommázzhatók. Általában az érdeklő szerzőket, hogy Engelsnek az angol kapitalizmus fejlődésére vonatkozóan felvázolt fejlődési képe miként értelmezhető és használható a kontinentális Európára, valamint Németországra vonatkozóan. A közgazdaságtani elméleteket elemző Hermann Lehmann dolgozatából még azt is láthatjuk, hogy pl. a klasszikus értelemben vett értéktöbblet-elmélet sem alkalmazható sem a kontinentális Európára, sem pedig Németországra vonatkozóan. Közgazdaságtani elmélet kidolgozása esetében csak egy fiziológiai doktrína használható. A tanulmányok általánosan jelzik, hogy az ipari forradalmon túl volt és létezett egy korabeli agrárforradalom. E fogalom használatát Hans-Heinrich Müller javasolja tanulmányában. Az iparosodás tanulmányozásának választóvize a protoindusztrializáció kutatásának kérdése. Rudolf Berthold bevezető tanulmányában azt állapítja meg, hogy amíg Angliában az Engels által leírt ipari forradalom zajlott, addig ezzel egyidőben – Abelre hivatkozva – a kontinentális Németország esetében elsősorban a mezőgazdasági kisparcellás művelés, valamint a házi- és kézműipari termelés együttes előfordulása figyelhető meg, feltételezve, hogy Angliában soha sem lett volna protoindusztrializáció. Ezt viszont Peter Kriedte cáfolja tanulmányában Dél-Yorkshire-ra hivatkozva is jelzi. Ugyanezen szerző érdeme, hogy a kérdés kelet-európai megnyilatkozási formáit is említi, miszerint a protoindusztrializáció ebben az időszakban még az Úral vidékein is megfigyelhető. Szintén ő hívja fel tanulságként a figyelmet arra, hogy miként jelentkezett a kelet-európai majorsági gazdálkodás és keretében a protoindusztrializáció.

Tagányi Zoltán